

Kongeborg, kirke og borgerkrig på Gl. Brattingsborg

– en forrygende start på et nyt forskningsprojekt på Samsø

AF NILS ENGBERG, VIVIAN ETTING, LIS NYMARK
OG HANS SKOV

I sommeren 2008 startede et stort forskningsprojekt om de middelalderlige borge på Samsø. Her ligger i alt fem voldsteder: Gl. Brattingsborg i Tranebjerg, Vesborg på sydkysten, Hjortholm i Stavns Fjord, Bisgård i Onsbjerg Sogn og endelig det lille Blafferholmen ved det nuværende Brattingsborg Gods (fig. 1). Alle voldsteder ligger på Brattingsborgs jorder, og projektet forløber i tæt samarbejde med godsejer Anders Danneskiold Lassen. Ingen af voldstederne har været undersøgt arkæologisk, og der er kun ganske få skriftlige kilder, der kaster lys over deres historie. Det er baggrunden for forskningsprojektet, der har til formål at skabe et samlet overblik over borgene på Samsø og deres datering, bebyggelse, ejerforhold og indbyrdes relationer.

Projektet strækker sig over fire år, hvor vi hver sommer foretager udgravninger i juni måned. Det foregår som et samarbejde mellem Nationalmuseet, Moesgård Museum, det lokale Økomuseum Samsø og Kulturarvsstyrelsen. Resultaterne bliver siden præsenteret i en større publikation, og der bliver også lavet en udstilling med fundene. I sommeren 2008 blev den første udgravning gennemført på Gl. Brattingsborg voldsted, og det gik over al forventning, men inden resultaterne præsenteres, skal der gives en kort introduktion til middelalderens Samsø.

Det ser ud til, at Samsø lige fra den tidlige middelalder har tilhørt kronen. Det ved vi fra »Kong Valdemars Jordebog« fra 1231, der er Danmarks ældste bevarede matrikulering og grundlag for opkrævning af skatter. Med sin beliggenhed midt i riget udgjorde Samsø et oplagt mødested, og særlig i en tid hvor vandvejene var langt sikrere og hurtigere end de dårligt udbyggede veje over land. Øens betydning strækker sig langt tilbage i vikingetid og jernalder, for den nævnes flere gange i sagalitteraturen, og den imponerende Kanhave-kanal vidner om en veludviklet organisering af færdsel og transport. Anlæggelsen af den ca. 500 m lange og 12 m brede kanal, som gennemskærer øen på det smalleste sted, kan dateres til årene 724-729.

I middelalderens første århundreder nævnes Samsø flere gange i de skriftlige kilder. Saxo fortæller, at Valdemar den Store i 1180 var på jagt på øen, og omtaler senere et stormandsmøde, som kong Knud VI afholdt på Samsø i 1184 for at afslutte nogle stridigheder og »for at bøde og bedre lands lov og ret«. I Valdemars Årbog og annalerne fra Ryd Kloster er det refereret, at Valdemar Sejrs i 1215 under et stort

Fig. 1. Som ung besøgte den senere Frederik VII Samsø, hvor han lagde planer om en udgravning på Gl. Brattingsborg. Det blev dog ikke til noget, men han satte krigsråd L. Schiøtz til at registrere fortidsminderne på øen og udføre et antikvarisk kort over Samsø. Dette kort fra 1853 har små farvelagte tegninger af øens voldsteder, bl.a. Gl. Brattingsborg. Tegning i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

As a young man the later King Frederik VII visited Samsø, where he drew up plans for an excavation at Gl. Brattingsborg. These came to nothing, but he got his Councillor of War L. Schiøtz to register the ancient monuments on the island and to draw up a map of the Samsø antiquities. This map from 1853 has small coloured drawings of the island's defensive works, including Gl. Brattingsborg.

møde på Samsø lod sin lille søn Valdemar hylde som medkonge af rigets »bedste mænd«, der svor ham troskab. Allerede det følgende år vendte Valdemar Sejr tilbage til Samsø, hvor han udstedte et dokument »på vor gård på Samsø« (in curia nostra Samsø) i overværelse af dronning Berengaria, Århusbispen, greven af Halland og en lang række andre fornemme personer. Desværre får vi ingen nærmere oplysninger om, hvor denne kongsgård befinder sig, men meget tyder på, at det drejer sig om Gl. Brattingsborg. Vigtigheden af disse møder viser klart, at Samsø fungerede som et centralt mødested i landet.

Øens fem middelalderlige kirker vidner om sognedannelsen på Samsø, og landsbystrukturen er stadig intakt. I den førnævnte »Kong Valdemars Jordebog« fra 1231 opremses de afgifter, som Samsø var pligtig til at betale kongen hvert år. Her nævnes ud over hvede, malt, byg og honning ikke mindre end 40 okser, 180 svin og lige så mange får, 800 oste, 800 stokfisk (tørret, usaltet fisk), 100 gæs, 200 høns og 8 tønder sild. Afgifterne til kongen blev ofte betalt i naturalier, og meget tyder på, at Samsø var et rigt samfund.

I den sidste del af århundredet kom Samsø ligesom resten af landet ud i store omvæltninger. Kong Erik Klipping blev myrdet i Finderup lade i 1286, og ansvaret for mordet blev lagt på marsk Stig og en række andre stormænd, der blev dømt fredløse. I de følgende år plyndrede de rundt i landet, og Årbogen fra Lund beretter, at »omtrent ved samme tid nedbrød marsk Stig borgen på Samsø«. Desværre uddybes det ikke nærmere, hvilken borg der hentydes til.

I Erik Menveds regeringstid (1286-1319) voksede konflikterne mellem kronen, kirken og adelen. En overgang kom Samsø til at udgøre et hertugdømme sammen med Halland og blev en brik i det politiske skakspil. Kongens broder, Kristoffer, var således i en periode fra 1307-1315 udnævnt til hertug af Samsø og Halland, men måtte flygte på grund af anklager for sammensværgelse mod kongen. Da Erik Menved døde barnløs i 1319, kom broderen endelig til magten, men i hans tid på tronen gik landet mere eller mindre i opløsning. Det endte med, at Kristoffer II blev afsat, og en kort periode blev tronen overtaget af den ganske unge hertug Valdemar af Slesvig, der var en slags marionetkonge for de holstenske grever. Under et rigsmøde på Fyn i 1327 udnævnte han adelsmanden Knud Porse til »hertug af Halland og Samsø«, og denne titel beholdt han til sin død tre år senere. Knud Porse var en magtfuld mand, der havde været lensmand på nogle af de største kongelige slotte som Kalundborg, Vordingborg og Søborg. Han deltog i oprøret mod Kristoffer II, men da denne for en kort periode i 1329 vendte tilbage på tronen, indgik de forlig. Knud Porse beholdt Samsø, og i 1329 blev han også udnævnt til hertug af Estland. Han kom dog ikke til at nyde sin position ret længe. Allerede året efter døde han, men enken, hertuginde Ingeborg, fortsatte med at bestyre hertugdømmet.

Samsø vendte tilbage til kronen i Valdemar Atterdags regeringstid, hvor øen var et selvstændigt slotslen. Her omtales flere gange en Henrik van der Osten som kongelig lensmand på Vesborg, hvor fyret i dag er anbragt på det mægtige borganlæg, omgivet af volde og grave. Siden pantsatte kongen Samsø til Århus bispestol, men i 1407 indløste dronning Margrete øen, som dermed kom tilbage til kronen. Det ser dog ud til, at Samsøs betydning daler i denne periode, og omkring

1425 blev lenet lagt ind under Kalundborg Slot. Borgenes tid på Samsø var ved at rinde ud.

Gl. Brattingsborg

Gl. Brattingsborg i Tranbjerg ligger nu som en stor græsklædt banke lige i udkanten af landsbyen og kun ca. 100 m fra den middelalderlige sognekirke. Hele voldstedet har været omgivet af en dobbelt voldgrav, som stadig er tydelig. I dag er der ingen synlige bygningsrester tilbage af selve borgen ud over dele af en kraftig mur af kampesten på østsiden af banken. Selve navnet Gl. Brattingsborg optræder først i 1573. Det er formentlig ikke det originale, og kendes fra andre steder i landet. Interessen for stedets historie har altid været levende. I 1758 skrev Laurids Thurah i sin »Beskrivelse af øen Samsø« om Gl. Brattingsborg »hvis Volde og Graver samt lidet af Murene, i denne Time da dette skrives, endnu kiendes; Man har i vore Tider gravet der, og fundet gamle Nøgler og andet gammelt Jern og et Dødninge Hoved«.

En mere udførlig beskrivelse får vi fra feltpræst A. Henckels indberetning til Oldsagskommissionen i 1809. Han omtaler borgbanken »hvorpaa den egentlige Borg eller et slags Taarn, formodentlig har staaet«, omgivet af en grav. Neden for banken findes en jævn flade, der »saavidt kan skønnes, har været omgivet med en Muur«. I 1836 var prins Frederik, den senere kong Frederik VII, på besøg på øen. Om Gl. Brattingsborg noterede han: »Undersøgelsen her må vente til en anden gang, den løber ikke fra mig«. Han vendte dog aldrig tilbage, men beordrede i 1853 krigsråd L. Schiøtz til at registrere øens fortidsminder. Resultatet blev et fint kort (fig. 1), hvor der er afsat 153 mindesmærker fra oldtid og middelalder, og hvor der omkring kortet er tegninger af de middelalderlige borgruiner, bl.a. Gl. Brattingsborg. En egentlig videnskabelig beskrivelse af stedet blev dog først foretaget i 1874, da Nationalmuseet foretog en besigtigelse. Her udførtes også en fin akvarel med plan og prospekt af borgbanken (fig. 2). Siden har området været tilset regelmæssigt, men der blev aldrig foretaget en udgravning.

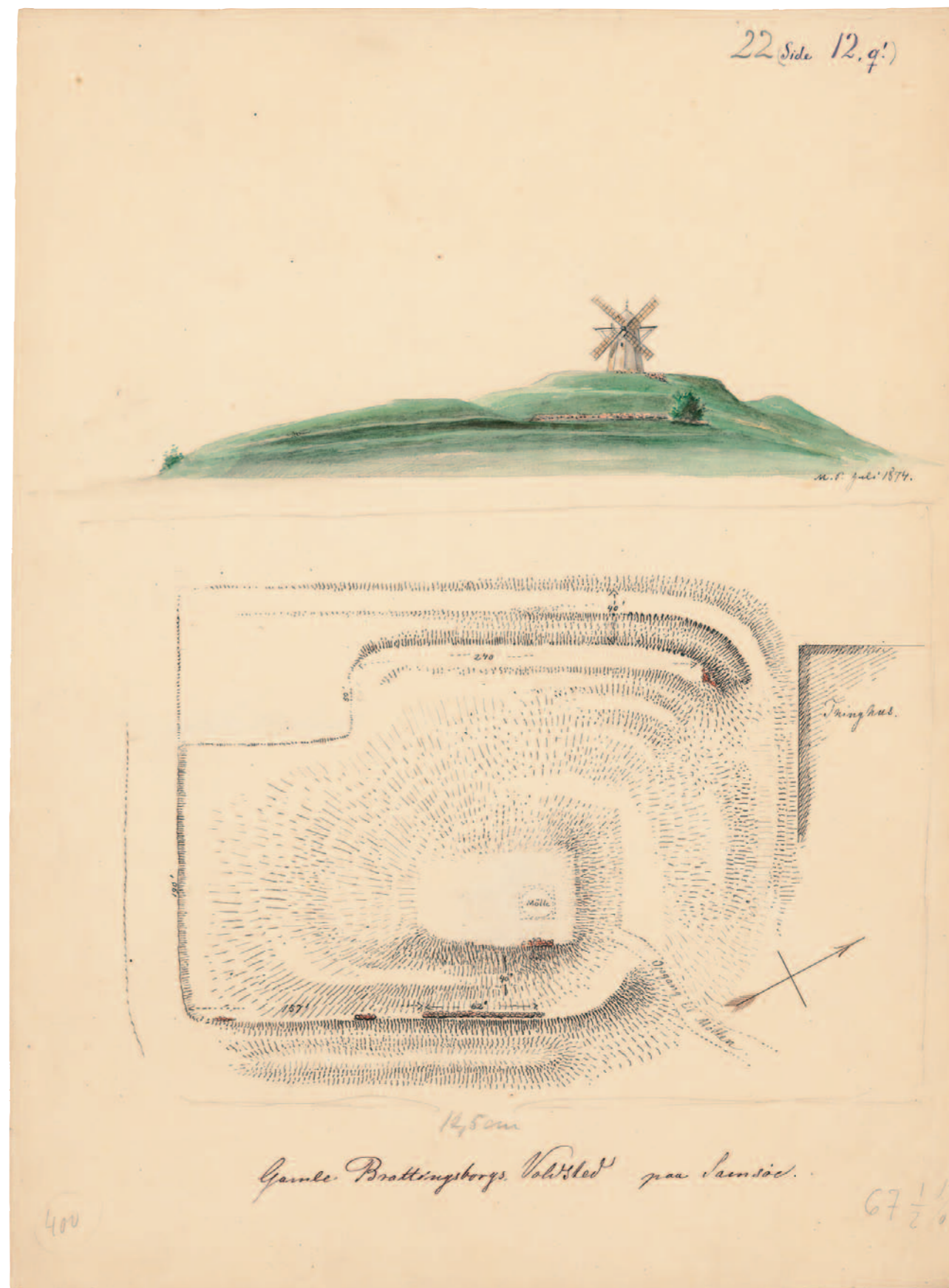
I tidens løb er der dukket en del fund op på stedet, bl.a. løse munkesten, et par armbrøstbolte, en middelalderlig benkam, enkelte glasperler og en nøgle. I 1932 blev der fundet et fornemt bæltespænde af hvalrostand, der er udformet som et løvehoved med åbent gab (fig. 3). Spændet er fra slutningen af 1100-tallet. Ved en vejoplægning i 1952 blev den sydlige del af borgbanken afgravet, og her dukkede pludselig to skeletter op, liggende med ansigtet nedad. De kan således ikke være regulært begravet, og det rejste naturligvis spørgsmålet, hvorvidt de var blandt ofrene for marsk Stigs plyndringer. Det var på den baggrund, at vi med stor spænding tog fat på den arkæologiske udgravning af den nu om stunder noget slørede borgbanke.

Udgravningen 2008

Forud for udgravningen var der blevet foretaget en magnetometer-undersøgelse (vedr. disse se Nationalmuseets Arbejdsmark 2001) på alle øens fem voldsteder. På Gl. Brattingsborgs højeste og mest centrale del viste magnetometeret spor af mur-

Fig. 2. I 1874 foretog C. Engelhardt fra Nationalmuseet en officiel besigtigelse af fortidsminderne på Samsø. Med på rejsen var tegneren J. Magnus-Petersen, som udførte en række fine akvareller, bl.a. denne plan og tegning af Gl. Brattingsborg. Tegning i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

In 1874 C. Engelhardt of the National Museum carried out an official inspection of the antiquities on Samsø. With him he had the draughtsman J. Magnus-Petersen, who made a number of fine water-colours including this plan and drawing of Gl. Brattingsborg.

værk og kampesten i massevis. Faktisk var der så mange strukturer, at det var vanskeligt at udskille velafgrænsede anlæg. Men opmålingerne viste med al tydelighed, at der har været stor byggeaktivitet på stedet. Voldstedet blev også forud for udgravningen grundigt afsøgt med metaldetektor.

Gl. Brattingsborg var tidligere omgivet af lave, fugtige områder mod øst, syd og vest. I dag henligger det meste af voldstedet som vedvarende græs. På skrænten mod øst og mod vest i udkanten af voldstedet vokser en del træer. Mod nord afgrænses Gl. Brattingsborg af haver og mod syd af skråningen ned mod Marsk Stigsvej.

Udgravningen var planlagt som to maskingravede søgegrøfter lagt som et kors hen over voldstedets centrale og højst beliggende dele. Gravmaskinen gravede tynde lag af i søgegrøfterne, mens man løbende afsøgte de nye flader med metal-detektor. Hvor maskinen ikke stødte på murværk eller andre anlæg, blev der gravet ned til undergrunden. Noget overraskende viste det ældste anlæg på stedet sig at være rester af en gravhøj fra bronzealderen. En række store sten tilhørte en kæde af randsten fra gravhøjen, og en brandgrav med brændte knogler kunne påvises ved foden af højen. Enkelte stykker keramik i området fra overgangen mellem bronzealder og jernalder omkring 500 f.Kr. giver et fingerpeg om brandgravens datering. Der har altså oprindeligt på den markante bakke, som Gl. Brattingsborg blev anlagt på, befundet sig en gravhøj, som næsten blev fjernet ved borgens anlæggelse.

Fig. 3. Dette fine bæltespænde af hvalrostand blev fundet på Gl. Brattingsborg voldsted i 1932 af en lille dreng. På det tidspunkt blev der pløjet på stedet. Spændet er formet som et løvehoved med åbent gab og er dateret til slutningen af 1100-tallet. Foto: Vivian Etting 2008.

This fine belt buckle of walrus ivory was found at the Gl. Brattingsborg castle mound in 1932 by a little boy. At that time there was ploughing at the site. The buckle is shaped like a lion's head with open jaws and has been dated to the end of the 1100s.

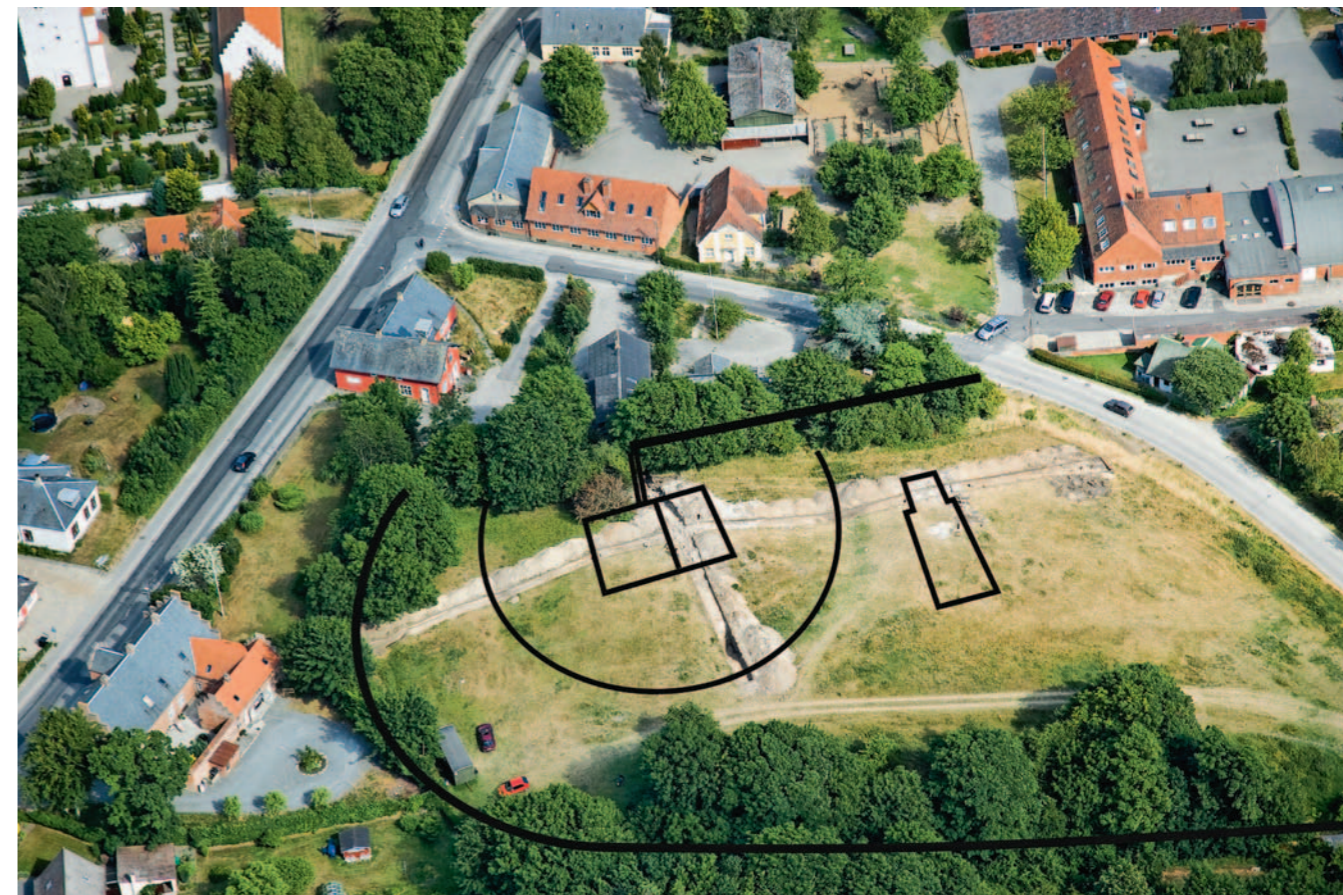

Fig. 4. Luftfoto af Gl. Brattingsborg voldsted, her set fra vest. Den ydre og indre voldgravs forløb er markeret på tegningen. Den centrale hovedborg, der muligvis har haft tårn, er markeret der, hvor søgegrøfterne krydser hinanden. En forbindelsesmur rækker ud til den kraftige forsvarmur, som afgrænser voldstedet mod øst. Syd for den indre voldgrav ses placeringen af den kirkebygning, der ganske uventet dukkede op ved udgravningen. Den nuværende Tranebjerg Kirke ses overst til venstre. Foto: Hans Skov 2008.

Aerial photo of the Gl. Brattingsborg castle mound. Seen here from the west. The course of the outer and inner moat is marked on the drawing. The central main castle, which may have had a tower, is marked where the sondage trenches cross one another. A connecting wall extends out to the large defensive wall which delimits the castle mound to the east. South of the inner moat one can see the placing of the church building, which very unexpectedly appeared during the excavation. The present Tranebjerg Church can be seen at the top left.

Borgen

To voldgrave har beskyttet borgen (fig. 4). Den ydre voldgrav begynder fra borgbankens bratte skråning mod øst og fortsætter som en lavning i nordkanten af voldstedet. Her strækker den sig ind under haverne bag skellet til nabogrunden, men er udvisket på grund af opfyldte lag. Med hjælp fra et jordbor kunne vi slå fast, at voldgraven har været tæt ved 3 m dyb. Bredden kan kun skønnes, men op imod 20 m kan den godt oprindeligt have været. På vestsiden af voldstedet fremtræder den igen som en lavning i et træbevokset terræn. Den ydre voldgrav fortsætter mod syd og glider umærkeligt over i det lave landskab, der indtil 1800-tallet var et sumpet område, som siden er blevet byggemodnet ved tilførsel af et par meters opfyld.

Fig. 5. Arkitekt Jørgen Frandsen fra Kulturarvsstyrelsen undersøger den synlige forsvarsmur mod øst. Den er hovedsagelig opbygget af kampesten sat i en solid kalkmørtel. Foto: Hans Skov 2008.

The architect Jørgen Frandsen from the Cultural Heritage Agency investigating the visible defensive wall towards the east. It was built of fieldstones set in a solid lime mortar.

En mur er opført på kanten af det stærkt skrånende terræn, der afgrænser anlægget mod øst. Denne mur kan i det træbevoksede terræn følges over 48,5 m i nord-syd gående retning (fig. 5). Materialerne er overvejende kampesten, men der ses også indslag af kalksten, som må være skaffet til veje fra et sted uden for Samsø. Her er Djursland et oplagt bud på, hvor man har hentet kalkstenene. Der er fundet forbavsende lidt tegl. Teglene har nok primært været benyttet til dør- og vinduespartier. Adgangsvejen til borgen har været fra øst, og muren må opfattes som en spærremur.

Den ydre voldgrav mod nord og vest, spærremuren mod øst og det våde område mod syd omgiver et areal på knap 1 ha. Det er her indenfor, at den befæstede del af Gl. Brattingsborg-komplekset har ligget. En ladegård har formentlig ligget på marken nord for voldstedet og vest for den nuværende Tranebjerg Kirke. Denne mark benævnes på det ældste præcist opmålte kort fra 1814 som Gaardsted Ager Blok. Ved detektorafsøgning er der efter udgravningen dukket en sølvmonet og noget keramik op fra anden halvdel af 1200-tallet. Den lokale landmand har desuden pløjet kampesten op, som menes at stamme fra et fundament.

En indre voldgrav har omgivet den del af voldstedet, som ligger højest. Denne voldgrav går fra skrænten mod øst, drejer rundt om den runde tårnbanke og ender atter ude ved skrænten mod øst (se fig. 4). Den indre voldgrav kunne både iagttages i søgegrøfterne, men også erkendes i græsmarken som en svag, næsten umærkelig lavning, hvor græsset var grønnere end normalt i den tørre udgravningsperiode i juni (se fig. 4). Den indre voldgrav var også godt 3 m dyb og havde en bredde på 5 m (fig. 6). Den har været ganske stejl og forhudet med en fedtet

Fig. 6. Den indre voldgrav set fra vest. Terrænet stiger brat op imod borgbankens højeste punkt i baggrunden. Foto: Vivian Etting 2008.

The inner moat viewed from the west. The terrain rises sharply towards the highest point of the castle hill in the background.

gytje-tørv, der formentlig er hentet fra det lave sumpede areal syd for voldstedet (fig. 7).

Det område, som den indre voldgrav omgiver, er spækket med store kampesten og massive mængder kalkmørtel. Nogle steder er der tydeligvis tale om regulære fundamenter og murforløb, mens der andre steder er tale om nedbrudt og spredt murværk. En tolkning af det fundne på den højeste top på voldstedet kunne være, at vi har at gøre med et solidt centralanlæg bygget af op til 2 m tykke kampestensmure, der omgiver et areal på ca. 19×22 m (fig. 8). Søgegrøfternes beskedne udstrækning og de massive nedbrydningslag slørede, hvor de egentlige fundamenter gemte sig, og det kunne derfor ikke afgøres, hvordan centralanlæggets egentlige disponering har set ud. Sikkert er det dog, at det er forbundet til spærremuren med en forbindelsesmur, der rækker ud til den østre spærremur. Den kunne i den øst-vest-gående søgegrøft følges på en strækning af 9-10 m. Forbindelsesmuren har muligvis flankeret adgangsvejen til centralanlægget og borgen i øvrigt.

Fig. 7. Den indre voldgrav i den vestlige søgegrøft. Bemærk det mørke lag på kanten af voldgraven. Det er en tørvebeklædning brugt til at forstærke voldgravens sider. Foto: Nils Engberg 2008.

The inner moat in the western sondage trench. Note the dark layer at the edge of the moat. This was a turf cladding used to strengthen the sides of the moat.

Fig. 8. De to søgegrøfter krydsede hinanden på borgbankens højeste punkt. De mange sten og den hvide mørtel er rester af nedbrudt murværk. Det sydlige forløb i den indre voldgrav ses som fordybningen før murværket fra kirketomten. Set fra nordvest. Foto: Nils Engberg 2008.

The two sondage trenches crossed each other at the highest point of the castle mound. The many stones and the white mortar are remains of broken-down masonry. The southern course in the inner moat can be seen as the depression before the masonry from the church ruin. Viewed from the north west.

Samsøs ældste kirke

Syd for det højtliggende centrale borganlæg fladede terrænet ud til et jævnt plateau. Her begyndte der i afgravningerne i søgegrøften at komme løse knogledele fra menneskeskeletter til syne. Den umiddelbare konklusion syntes at være, at det drejede sig om endnu nogle ofre for marsk Stigs angreb på borgen i 1289 på linje med de to skeletter, der i 1952 var blevet fundet i udkanten af borgbanken. Da vi imidlertid kom dybere i søgegrøften, viste de første egentlige øst-vest-vendte begravelser sig, og det blev tydeligt, at vi i virkeligheden befandt os på en hidtil ganske ukendt nedlagt kirkegård. Udgravningen drejede sig primært om borgen, og der var ikke tid og ressourcer til at udgrave alle grave i søgegrøften. I alt blev 25 sikre grave registreret (fig. 9). Hertil skal lægges ca. 15 gravlagte fundet i tre nedgravninger med flere skeletter i hver. Der er tydeligvis tale om genbegravede skeletter. En nærliggende tolkning er, at genbegravelserne skete i forbindelse med inddragelsen af den nordligste del af kirkegården til den indre voldgrav.

Fig. 9. Samsøs formentlig ældste kirke dukkede uventet op ved udgravningen. I alt 25 gravlagte personer på den tilhørende kirkegård blev registreret i søgegrøften foruden 15 individer i tre fællesgrave. 16 af de 25 gravlagte var børn. De to voksne, som vises her, lå nord for kirken. Foto: Hans Skov 2008.

What is presumably Samsø's oldest church emerged unexpectedly during the excavation. A total of 25 burials in the related churchyard were registered in the sondage trench as well as 15 individuals in three common graves. Of the 25 burials, 16 were children. The two adults shown here lay north of the church.

Ud af de ca. 40 individer var så mange som 16 børn. Det er en sjældenhed ved udgravninger af middelalderkirkegårde at finde så mange barnegrave. Børnene var ikke begravet så dybt som de voksne, og forklaringen på de mange barnegrave må være, at området ikke efterfølgende har været intensivt dyrket og derved nedpløjet, som det for det meste er tilfældet, hvor andre ukendte kirkegårde er dukket op. Hertil kommer, at undergrunden er stærkt kalkholdig, hvilket er gunstigt for bevaring af de let forgængelige børneskeletter. 9 af børnene døde, inden de var fyldt 1 år, 6 inden de blev 3 år, og en enkelt døde, før han eller hun fyldte 7 år. Der ligger et betydeligt forskningspotentiale i engang at undersøge det samlede skeletmateriale på denne nyopdagede middelalderkirkegård.

Inde på kirkegården dukkede to parallelle og ens murforløb op i søgegrøften (fig. 10). Der var 7,3 m mellem ydersiderne af disse murforløb, og der var bevaret op til tre skifter af tilhugne kvadersten af granit og kridt. Det var oplagt, at murene måtte være del af en kirkebygning, og i nogle små håndgravede grøfter uden for søgegrøften fandt vi kirkeskibets mure. Der var således ingen tvivl om, at søgegrøften krydsede koret i kirken. Den har haft en samlet længde på 25 m og skibet

Fig. 10. Ikke mange centimeter under overfladen ligger resterne af stenkirkenes mure. Søgegrøften krydsede syd- og nordvæggene i koret. Kirken har været opført af kridtsten, hvoraf der i nordmuren stadig er bevaret nogle skifter. Foto: Nils Engberg 2008.

Not many centimetres below the surface lie the remains of the walls of the stone church. The sondage trench crossed the south and north walls of the chancel. The church was built of limestone, some courses of which are still preserved in the north wall.

Gl. Brattingsborg.
Magnetic map.
Survey of 12.03.08 and 23.04.09
Contour interval 5 nT.

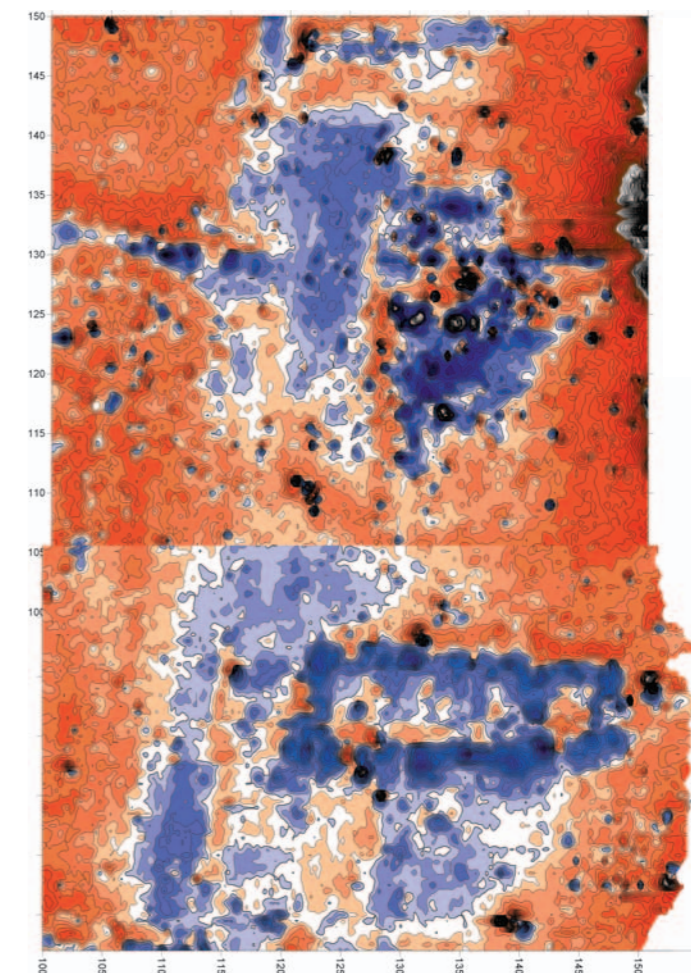

Fig. 11. Voldstedets centrale del var før udgravningen blevet kortlagt med magnetometer. Havde vi udvidet kortlægningen til voldstedets sydlige og lavereliggende del, så ville kirkebygningen allerede før udgravningen have aftegnet sig klart. Nu blev det først efterfølgende, at den jorddækkede kirketomt blev registreret, og magnetometermålinger viser klart, at der også under jorden gemmer sig meget velbevarede fundaments- og murrester fra kirkens skib. Opmåling: Tatiana Smekalova, Moesgård Museum, 2008.

Before the excavation the central part of the castle mound had been surveyed with a magnetometer. If we had extended the survey to the southern and lower part of the castle mound, the church building would have been contoured clearly even before the excavation. Now it was only later that the earth-covered church ruin was registered, and the magnetometric measurements show clearly that below ground some very well preserved foundations and wall remains from the nave of the church are hidden.

en bredde på 8,5 m (fig. 11). Murene var 0,8 m tykke svarende til en murtykkelse, som vi kender fra mange middelaldersognekirker. De fint forarbejdede kridstenskvadre står kvalitetsmæssigt heller ikke tilbage for dem, der blev anvendt til tidens sognekirker. Spørgsmålet er, om kirken er opført som et borgkapel, om den i så fald har haft en udvidet funktion som kirke for et omgivende samfund, eller om kirken i virkeligheden blev bygget, før kongen fandt på at opføre sin borg på stedet?

De mange barnegrave tyder på, at kirkegården har tjent som mere end et borgkapel. I en smal grøft op mod vestvæggen i søgegrøften lykkedes det at fastslå, at der var kristne grave, som var ældre end stenkirken. Når hertil lægges et par stolpehuller samt fund af østersøkeramik i de nederste af kirkebygningens gulvlag, er det en stærk indikation på, at der tidligere har stået en trækirke på stedet. Det er usandsynligt, at man til den stenbyggede borg i slutningen af 1100-tallet ville opføre et kapel i træ. Situationen må være sådan, at man, allerede før borgen blev opført, havde bygget en kirke og anlagt en kirkegård omkring den. At kirken er af træ peger ned mod 1000-tallet. Har der ligget en storgård med privatkirke på stedet i den sene vikingetid og tidlig middelalder?

Længst mod syd ved skrænten ned mod Marsk Stigsvej dukkede flere stolpehuller og gruber op i søgegrøften. I det hele taget var dette område præget af store sammenhængende kulturjordsplamager fyldt med bl.a. husdyrknogler, fiskeknogler, keramik, jernnagler og mønter. I området har der formentlig stået nogle lettere økonomibygninger af træ, som ikke har efterladt sig mange spor. Det er muligt, at borgens mødding har befundet sig i dette område og dermed er årsagen til kulturtjorden og de mange fund.

Gl. Brattingsborg i middelalderen – og før

Ud fra de arkæologiske fund på Gl. Brattingsborg-voldstedet er det muligt for os at opsummere følgende forløb. En smule flint viser, at området blev besøgt af mennesker i neolitisk tid (yngre stenalder). I bronzealderen opførtes en gravhøj på toppen af bakken, hvor borgen siden kom til at ligge. Højfoden blev benyttet til brandgrave endnu ved overgangen til førromersk jernalder. Herefter er der ingen daterende levn før i vikingetiden. Nogle få grove vikingetidsskår og en fin bronzenøgle viser, at også vikingerne var på stedet. En trækirke med tilhørende kirkegård må som antydning ovenfor være anlagt i 1000-tallet. Fra 1100-tallet intensiveres fundmængden betydeligt. Nu ses der bl.a. hjemlig østersøkeramik, et bæltespænde af hvalrostand og murværk, som ud fra struktur og opbygning synes at skulle dateres til midten af 1100-tallet. Formentlig er de ældste dele af selve borgen fra denne tid, og det samme gælder den fundne stenkirke. En gennemgang af keramik og møntfund viser en særlig stor aktivitet i 1200-tallet. 96,4 % af keramikken er af hjemlige typer i form af gråbrændt og glaseret keramik, med den første type som den klart mest dominerende. Kun 3,6 % af keramikken er importeret fra steder som Nederlandene, Flandern, Rhin-området og Greifswald i Østtyskland. Man kunne forvente, at en kongelig borg som Gl. Brattingsborg havde et større indslag af eksklusiv importkeramik, men det er altså ikke tilfældet.

Der er også mønt- og keramikfund, som klart må dateres til 1300-tallets første halvdel. Det passer således ikke sammen med Årbogen fra Lunds oplysning om, at marsk Stig i 1289 ødelagde borgen på Samsø. Kigger man imidlertid nøjere på fundene, ses det, at det særligt er i området med kirken og kirkegården, at den sene keramik og mønterne findes. Forklaringen må være, at borgen ganske rigtigt ødelægges i 1289, men at kirken fortsætter med at være i brug ligesom kirkegården. Kirken går ganske vist ikke fri af kamphandlingerne. Et kraftigt lag brændt korn oven på et af gulvlagene i koret vidner om, at kirken må være brændt, så kornlageret på loftet (kirkelofterne i middelalderen blev ofte brugt til opbevaring af korn og lignende) styrtede ned på kirkens gulv. Kirken er blevet repareret og kunne fortsætte sit virke endnu nogle årtier eller mere, indtil den blev afløst af Tranebjerg Kirke. Hvor længe er usikkert.

Tranebjerg Kirke ligger blot 100 m i fugleflugt fra ruinerne af kirken ved Gl. Brattingsborg. Ved beskrivelsen af Tranebjerg Kirke i bogværket »Danmarks Kirker« er kirkeskibet fastslået som kirkens ældste del, der ud fra stilistiske argumenter overbevisende dateres til perioden 1350-1375 (fig. 12). Det beskrives også, at skibet blev bygget til et ældre kor. Altså at dér på det sted, hvor Tranebjerg Kirke står

Fig. 12. Tranebjerg Kirke bygget 1350-1375 fotograferet fra Gl. Brattingsborg. Der er i fugleflugt blot ca. 100 m. Bemærk skoldehullerne og skydeskårene i det yngre tårn fra ca. 1525. Tiden var da præget af borgerkrig og bondeoprør, og i Tranebjerg har man igen haft behov for et forsvarsanlæg. Foto: Vivian Etting 2008.

Tranebjerg Church, built in 1350-1375, photographed from Gl. Brattingsborg. This is just c. 100 m as the crow flies. Note the machicolations and embrasures in the later tower from c. 1525. The age was typified by civil wars and peasant revolts, and in Tranebjerg there was again a need for fortifications.

i dag, har været en kirke ældre end ca. 1350. Når vi ved udgravningen i kraft af specielt møntfundene kan fastslå, at Gl. Brattingsborgs kirke fortsætter i brug indtil i hvert fald 1320-1330, så er forholdet mellem de to kirker stadig et åbent spørgsmål. Resterne af et ældre kor i Tranebjerg Kirke antyder endnu en kirke under den nuværende, og denne kan kun have stået ganske få årtier.

En anden interessant iagttagelse er, at den indre voldgrav synes anlagt som en panikhandling. Den blev i største hast gravet rundt om selve hovedborgen, herunder også gennem kirkegården – formentlig under indtryk af faren for angreb fra marsk Stig og den norske konge. Ganske mange begravelser blev herved forstyrret, og skeletdele lå spredt over en større del af voldstedet. Selv om brugen af kirkegården fortsatte efter tilkastningen af den indre voldgrav, så blev ingen nye grave anlagt der, hvor voldgraven havde været. Måske havde kongen planer om at genetablere den indre voldgrav og borganlægget, men planerne blev aldrig til noget, og da man endelig byggede en ny rigsborg, blev det Vesborg på sydspidsen af Samsø.

Ødelæggelsen af Gl. Brattingsborg var total. Det meste murværk blev nedbrudt, og både den indre og til dels den ydre voldgrav blev opfyldt. Fund af flere armbrøstbolte og skeletter i borgens periferi uden for kirkegården vidner om den voldsomme kamp i 1289. Det gælder de to skeletter, der som allerede nævnt blev fundet i 1952, og vi har siden fået kendskab til flere. På trods af, at udgravningen i 2008 kun dækkede en meget lille procentdel af det samlede borgområde, og at vi heller ikke gravede i bund, hvor der var anlæg og kirkegård, må undersøgelsen siges at have bidraget med megen ny og overraskende viden om Gl. Brattingsborg-voldstedet.

Gl. Brattingsborgs nyere historie

Efter at Gl. Brattingsborgs kirke og kirkegård blev forladt i første halvdel af 1300-tallet, må vi forestille os, at kirkegården efter nogle generationer er blevet nedlagt. I 1809 omtaler feltpræst A. Henckel, at den jævne flade neden for banken »skønnes« at have været omgivet af en mur. I så fald har det været uden at vide, at der eksisterede en kirkegård. Formentlig er der tale om den endnu bevarede spærremur på østsiden af borgbanken. Den øvrige del af det tidligere voldsted har henligget som stenbrud, hvor man fra gårdene i nærheden har hentet de brugbare byggematerialer, der måtte være tilbage, efter at de hele byggesten er blevet taget og genbrugt, formentlig til opførelsen af Vesborg. Det var en praksis, som må være fortsat helt op i slutningen af 1800-tallet, idet afbildningen på L. Schiøtz' antikvariske kort fra 1853 viser bevaret murværk, som senere i århundredet var væk (fig. 13).

Man kan ikke omtale borgens historie uden også at nævne Tranebjerg Kirkes tårn, selv om vi her er uden for borgbankens område (se fig. 12). Tårnet er nemlig bygget som et forsvarstårn med skydeskår og skoldehuller, men det er opført i en væsentlig senere tid end kirken. Bygningsarkæologisk er det fastslået, at tårnet er bygget til kirken og ikke omvendt, som det tidligere har været hævdet, og stilistiske træk henfører tårnet til tiden omkring 1525. Det var på den tid, at kongens foged Jørgen Mikkelsen fik fæste på Tranebjerggård, og da også lensborgen Vesborg var blevet nedlagt, må han i sin egenskab af kongens repræsentant på øen have følt et behov for et nyt forsvarsanlæg. Vi er i bondeoprørens tid, så det kan være forklaringen. Beliggenheden af Tranebjerggård er endnu ikke fastslået med sikkerhed, men et godt bud er vest for kirken og nord for Gl. Brattingsborg, hvor også borgens ladegård som nævnt må formodes at have ligget. Det område vil have fokus for arkæologerne i de kommende år.

Da Magnus Petersen i 1874 besøgte Samsø, lavede han en tegning af Gl. Brattingsborg (fig. 2), og her domineres borgbanken af en mølle. Møllen tilhørte en driftig forretningsmand, farver Lund, som slog sig ned i Tranebjerg omkring midten af 1800-tallet. Han opførte tre ejendomme umiddelbart syd for spærremuren, og på toppen af den tidligere borgbanke anlagde han en mølle til forarbejdning af farverne til hans farveri. Også nord for borgbanken var der blevet bebygget. Ved opførelsen af øens tinghus i 1860 byggede man tæt på den ydre voldgrav, som forinden var blevet delvist opfyldt, således at dele af tinghusets have nu ligger ude i den tidligere voldgrav. Møllen forsvandt i begyndelsen af 1900-tallet, og da den øvrige del af voldstedet var blevet delvist opdyrket, var erindringen og interessen for borgen lokalt ved at forsvinde. Det vendte brat, da en vejoplægning i 1952 betød, at voldstedets sydøstre hjørne blev bortgravet. Baggrunden var ønsket om bedre trafikale forhold i forbindelse med opførelsen af Tranebjergs nye kommuneskole sydøst for borgbanken. Ved vejoplægningen fandt man de to skeletter, som tidligere er omtalt. Det åbenbarede sig imidlertid i forbindelse med den arkæologiske udgravning i 2008, at de to skeletter ikke var de eneste, der blev fundet i 1952! De øvrige blev i al diskretion fjernet for ikke at forsinke vejarbejdet yderligere. Samtidig kom det frem, at der allerede et par år før dette vejarbejde var

Fig. 13. »Østre side af Brattingsborg med Grundrids«. Detalje fra L. Schiøtz' Samsøkort (fig. 1) fra 1853. På den tid har indgangen fra øst og den indre voldgrav stadig været tydelig. Man får også antydning, at der var væsentlig mere bevaret af den østre forsvarsmur, end vi ser i dag. Tegning i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

“Eastern side of Brattingsborg with ground plan”. Detail of L. Schiøtz' map of Samsø (fig. 1) from 1853. At that time the entrance from the east and the inner moat were still clear. It is also indicated that much more was preserved of the eastern defensive wall than we see today.

fundet mere end 10 skeletter under byggeri af en garage øst for borgen. Man havde imidlertid skyndsomst og uden kontakt til Nationalmuseet dækket dem til af frygt for, at det drejede sig om en pestkirkegård. På samme matrikel dukkede i 1980'erne et kranie af et ungt menneske op under havearbejdet.

Fundene genskabte interessen for stedet, og historien om marsk Stig og den ødelagte borg på Samsø blev på ny vakt til live. Og så er ringen ved at være sluttet, for den lokale interesse var en væsentlig årsag til, at museernes borgprojekt på Samsø blev en realitet.

LITTERATUR

- Asingh, Pauline og Nils Engberg m.fl.: *Marsk Stig og de fredløse på Hjelm*, Højbjerg 2002.
Engberg, Nils og Vivian Etting: »Fra storgård til herregård« i Erichsen, John, Per Kristian Madsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården – Gods og samfund*, bd. 1, 2004, s. 119-162.
Nymark, Lis: »Samsø voldsteder« i *Hikuin* 14, Højbjerg 1988, s. 241-252.
Olsen, Rikke Agnete: *Borge i Danmark*, Viborg 1996.
Smekalova, Tatyana og Olfert Voss: »Magnetisk kortlægning af arkæologiske anlæg i Danmark 1992-2000« i *Nationalmuseets Arbejdsmark 2001, København 2001*, s. 148-161.

SUMMARY

Royal castle, church and civil war at Old Brattingsborg – an exciting start to a new research project on Samsø

In 2008 the National Museum launched a major research project on the medieval castles on the island of Samsø in close cooperation with Økomuseum Samsø and the Moesgård Museum. There are a total of five forts or castle mounds on Samsø – Gl. Brattingsborg, Vesborg, Hjortholm, Bisgård and Blafferholmen – and the aim of the project is to create a general overview of the construction, dating, set-

tlement, ownership and interrelations of the castles. The fortress sites have never been excavated, and the historical sources are very limited (fig. 1).

Samsø is a large island midway between Jutland, Funen and Zealand. From the Cadastre of King Valdemar we know that the island belonged to the Crown, and the sources speak of several meetings of magnates on the island in the 1100s and 1200s. A chronicle tells us that the outlawed nobleman Marsk Stig, during his raids after the assassination of King Erik Klipping, went to the island in 1289 and “broke down the castle on Samsø”. However, we do not know which castle is meant. As a replacement a new fortress complex called Vesborg was established in the 1300s on the south west coast. But this was only allowed to exist for a short period, for at the beginning of the 1400s Samsø was abandoned as an independent fief and annexed to the Kalundborg fief, which of course reflected the waning importance of the island in the later Middle Ages.

In June 2008 there were excavations at Gl. Brattingsborg (Old Brattingsborg) on the outskirts of the village of Tranebjerg. There are no visible remains of the fortress, but on the eastern side of the large castle mound parts of a defensive wall are preserved (figs. 4 and 5). The whole fortress was once surrounded by a moat, which is still visible to the west and north.

For the excavation two long sondage trenches were dug out across the castle mound (figs. 4 and 8). It quickly emerged that the castle consisted of three parts. On the high central castle mound, solid foundations of a large tower building were found. The main castle was surrounded by a 3 m deep dry moat (figs. 6 and 7). South and west of this inner moat is a large area for the other buildings of the castle. To our great surprise the remains of two walls turned out to be from the chancel of a 13th-century church (fig. 10). Around the church lay graves from a related churchyard (fig. 9). The chancel of the church was 5 m wide, and the church would all in all have been around 25 m long. In other words it was a substantial building built of limestone ashlar. The excavation showed very clearly that the churchyard originally extended all the way up to the main castle, and that to create the inner moat part of the churchyard had to be dug away. This has the character of work done in a hurry, probably started because an imminent attack on the castle was expected. The deceased – that is, their skeletons – in the disturbed area of the churchyard had been moved and reburied south of the church. Several mass graves were localized in the area.

On the east side of the castle mound there was a thick defensive wall. At right angles to this, presumably to protect access to the castle, a wall of large natural boulders had been built. The two walls together made up solid fortifications against an invading enemy.

The objects found included 18 coins, some potsherds, two crossbow bolts and a ferrule for a scabbard, which confirmed the dating of the castle from the 1100s until the time around 1300. The closing-down of the castle may thus very well have been due to the plundering of Marsk Stig in 1289, but coin finds from the area of the church suggest that the church functioned for a little longer before it was superseded by the present Tranebjerg Church (fig. 12).